

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΛΕΝΗ Γ. ΓΟΥΛΑ

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσης έρευνας είναι οι αντιλήψεις καθηγητών και μαθητών επιλεγμένων σχολικών μονάδων για την ιστορία και την πολιτισμική παράδοση του τόπου διαμονής τους μέσω της συγκριτικής μελέτης δύο περιοχών, μιας νησιωτικής (Σάμος) και μιας στην ηπειρωτική Ελλάδα (δυτική Βοιωτία). Η μελέτη βασίζεται σε ποσοτικά δεδομένα συλλεχθέντα το 2020, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις συμπληρώνονται με στοιχεία της ποιοτικής έρευνας. Τα δεδομένα ερμηνεύονται με βάση το θεωρητικό μοντέλο του J. Assmann (2007) για την πολιτισμική μνήμη (πολιτισμός της ανάμνησης). Επιχειρείται να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους η σχολική κοινότητα, ένα κομμάτι της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, διαχειρίζεται και σχετίζεται με την συλλογική της μνήμη.

Λέξεις κλειδιά: τοπική ιστορία, εθνική ιστορία, συλλογική μνήμη

1. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της υπό εξελίξει διατριβής μου¹, αντικείμενο της οποίας είναι η ανίχνευση της συλλογικής μνήμης σε εκπαιδευτικούς και μαθητές επιλεγμένων σχολικών

¹ Τίτλος διατριβής: «Δημόσια ιστορία και εκπαίδευση: Συλλογική μνήμη, κοινωνικά στερεότυπα και νοοτροπίες της μαθητικής κοινότητας σχετικά με την πολιτισμική παράδοση και την τοπική ιστορία. ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ Περιοδική Έκδοση του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας | Τ. 5 | σ.σ. 16-33 | ηλεκτρονική δημοσίευση 21-5-2026 | © Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό μπορούν να χρησιμοποιούνται ελεύθερα, με αναφορά στον/στη συγγραφέα για μη κερδοσκοπικούς σκοπούς. Οι συγγραφείς των άρθρων που δημοσιεύονται στο ΝΕ διατηρούν τα πνευματικά δικαιώματα των άρθρων τους και δίνουν στο περιοδικό το δικαίωμα της πρώτης δημοσίευσής.

μονάδων μέσα από τον τρόπο που αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται την τοπική τους ιστορία και παράδοση. Η έρευνα είναι ποιοτική και ποσοτική, εστιάζοντας σε μια νησιωτική και μια ενδοηπειρωτική περιοχή της Ελλάδας, τους δήμους Ανατολικής Σάμου και Λεβαδέων αντίστοιχα, και διεξήχθη το 2020 σε τέσσερα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των παραπάνω περιοχών.

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται, με βάση τα πορίσματα της ποσοτικής έρευνας σε συνδυασμό με αντίστοιχα ποιοτικά δεδομένα, η σχέση μαθητών και εκπαιδευτικών με πτυχές της τοπικής τους ιστορίας που εντάσσονται στο εθνικό αφήγημα, όπως αυτό προωθείται από την σχολική ιστορία, επετείους μνήμης και αναδεδειγμένα μνημεία του τόπου τους. Διερευνάται η επίδραση των εθνικών αφηγημάτων στις προσλήψεις του ερευνητικού δείγματος για το παρελθόν του τόπου του και στην συγκρότηση της συλλογικής του μνήμης και συνείδησης.

Στην ποσοτική έρευνα συμμετείχαν 31 μαθητές ηλικίας 14-19 ετών (Γ' γυμνασίου - Γ' Λυκείου) και 30 εκπαιδευτικοί με διδακτική εμπειρία λίγων μηνών έως και άνω των 20 ετών, εκ των οποίων το 60% με εμπειρία 11-20 ετών. Το δείγμα των εκπαιδευτικών περιλαμβάνει διάφορες ειδικότητες, ανθρωπιστικών και θετικών σπουδών, με συντριπτική υπεροχή των φιλόλογων (60%), οι περισσότεροι της ελληνικής φιλολογίας (43,33%). Ένα σημαντικό ποσοστό και των δύο ομάδων δεν κατάγεται από τον τόπο όπου ανήκει η σχολική μονάδα στην οποία εντάσσονται. Το σύνολο των μαθητών, ωστόσο, έχει ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στον τόπο διαμονής του. Παρότι στο οικογενειακό περιβάλλον του μαθητικού δείγματος κυριαρχεί η ελληνική γλώσσα, το ¼ των ερωτηθέντων (25,8%) δηλώνουν δίγλωσσοι, με δεύτερη γλώσσα τα αγγλικά στη Σάμο και τα αλβανικά στη Βοιωτία.

Οι διαθέσιμες εθνογραφικές και κοινωνιολογικές μελέτες για τις υπό εξέταση περιοχές πραγματεύονται ζητήματα θρησκευτικής συμπεριφοράς (Στούκης, 2024), λαϊκού πολιτισμού (Βαρβούνης, 2021), κοινοτικής οργάνωσης του χώρου (Αλεξάκης, 2010, 2020), και παραδόσεων (Σταθακίος, 2000). Μελέτες που άπτονται ζητημάτων της παρούσης έρευνας δείχνουν, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι τα θεσμικά ιστορικοποιητικά και αρχαιολογικοποιητικά αφηγήματα δεν είναι πάντα κυρίαρχα σε τοπικό επίπεδο και όσον αφορά τις αντιλήψεις διαχείρισης και αντιμετώπισης της πολιτιστικής κληρονομιάς διαπιστώνεται δυσεπικοινωνία, ή ακόμα και χάσμα, μεταξύ τοπικών κοινοτήτων και κράτους ή επίσημης αρχαιολογίας/ιστορίας.

Η πολιτιστική κληρονομιά, υπό την επίδραση της τουριστικής ανάπτυξης και αξιοποίησης, γίνεται αντιληπτή ως έμφυτη ιδιοκτησία και εξωτερική απειλή του οικονομικού συμφέροντος των ιδιοκτητών, αντίληψη που ενίοτε οδηγεί σε σύγκρουση με την αρχαιολογική υπηρεσία (Herzfeld, 1991: 226-229). Για τη συγκρουσιακή αυτή σχέση ευθύνες επιρρίπτονται και στην επίσημη αρχαιολογία, ως κρατικό φορέα και ακαδημαϊκό πεδίο. Τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας δεν κοινοποιούνται συνήθως στον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος αγνοεί την σημασία των μνημείων της περιοχής του, ενώ οι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι, οριοθετημένοι με πολλές απαγορευτικές σημάνσεις, παύουν να είναι οικείοι και θεωρούνται, πλέον, απρόσωποι και απόμακροι (Sutton- Strulia, 2010).

Η παραπάνω σχέση διαπιστώνεται και σε αγροτικές κοινότητες του δήμου Λεβαδέων. Οι πεποιθήσεις των κατοίκων για την καταγωγή των χωριών τους και την πολιτισμική σημασία της περιοχής τους, όπως και οι τρόποι αντιμετώπισης του αρχαιολογικού τους περιβάλλοντος

Συγκριτικά υποδείγματα από την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα (Βοιωτία-Σάμος)», (επιβλ. Χ. Εξερχόγλου), Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

διαμορφώνονται έξω από το θεσμικό και επιστημονικό πλαίσιο της επίσημης ιστορίας/αρχαιολογίας και συνήθως σε αντιπαράθεση με αυτό. Διαπιστώνεται, επιπλέον, σημαντική διαγενεακή απόκλιση γνώσεων και πεποιθήσεων, αλλά και άγνοια της νεότερης γενιάς για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και την ιστορία του τόπου της (Γούλα, 2023, Γούλα, 2024). Σε άλλες περιπτώσεις, όπου αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία, συχνά εθνικής και υπερεθνικής σημασίας, είναι διαχρονικά παρόντα στις καθημερινές δραστηριότητες της τοπικής κοινότητας, παρότι αυτά συμβάλλουν καθοριστικά στη συγκρότηση της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας, η απουσία ενός ελκυστικού και ολιστικού τρόπου παρουσίασης τους στο ευρύ κοινό έχει ως αποτέλεσμα τη δυσεπικοινωνία μεταξύ ντόπιου πληθυσμού και κράτους (Stefanorouliou, 2019).

Συνεπώς, η πολιτισμική αποξένωση του ντόπιου πληθυσμού από τον τόπο του, η δυσαρμονική σχέση του με κρατικούς φορείς, ακόμα και η καχύποπτη ή εχθρική αντιμετώπιση τους είναι απόρροια της απουσίας εθνικών μνημοπολιτικών που να αναδεικνύουν το τοπικό ως βασικό ταυτοτικό παράγοντα. Όσον αφορά, λοιπόν, το ζήτημα της συγκρότησης της συλλογικής μνήμης και συνείδησης σε τοπικό επίπεδο, εκτός από την σχέση του ερευνητικού δείγματος με την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου του, βασική παράμετρος που θα με απασχολήσει στο παρόν άρθρο είναι επίσης η συμβολή βασικών θεσμών συγκρότησης της εθνικής μνήμης και ταυτότητας, όπως η σχολική εκπαίδευση και οι επέτειοι μνήμης.

2. Θεωρητικό υπόβαθρο

Μεθοδολογικό εργαλείο της διδακτορικής μου έρευνας που υιοθετείται και για την ερμηνεία των ποσοτικών δεδομένων, όπου εστιάζει το παρόν άρθρο, είναι το θεωρητικό μοντέλο του Jan Assmann (2017) για τη συλλογική και πολιτισμική μνήμη, καθώς προφέρει μια ολιστική προσέγγιση του θέματος ερμηνεύοντας τις διαδικασίες συγκρότησης και αλλαγών τους.

Με τον όρο «πολιτισμός της ανάμνησης» ο Assmann επεκτείνει την έννοια της συλλογικής μνήμης, την οποία εισήγαγε τη δεκαετία του 1920 ο Halbwachs (2013, 2013β) και επεξεργάστηκε αργότερα περαιτέρω ο Nora (1984-1992, 1989). Κατά τον Halbwachs η μνήμη μιας ομάδας είναι μη αυθεντική, καθώς το παρελθόν αποτελεί πολιτισμική κατασκευή που συναρτάται άμεσα με το εκάστοτε παρόν διαμορφώνοντας τύπους ανάμνησης, σε σχέση με το χρόνο, και τόπους ανάμνησης, σε σχέση με τον τόπο, οι οποίοι προσδιορίζουν την αυτοεικόνα και τους στόχους της ομάδας (Μάντογλου, 2013: 18-21). Η συλλογική και η κοινωνική μνήμη ταυτίζονται κατά τον Assmann και αφορούν τους τρόπους σχετίζεσθαι μιας κοινωνικής ομάδας με το παρελθόν της. Διακριτές εκφάνσεις της αποτελούν η βιογραφική ή επικοινωνιακή και η πολιτισμική μνήμη². Η τελευταία αποτελεί μια οργανωμένη και θεσμοθετημένη ανάμνηση του παρελθόντος. Διαμορφώνει την ταυτότητα ενός κοινωνικού συνόλου μέσα από σύμβολα, θεσμούς, αφηγήσεις, μνημεία, που στηρίζονται σε μνημοπολιτικές στρατηγικές επιλογές των

² Η πολιτισμική μνήμη αναπτύσσεται ανά τους αιώνες ως αλληλεπίδραση μεταξύ της μη ελεγχόμενης, αυτό-οργανωμένης από κάτω προς τα πάνω συσσώρευσης (accretion) και των ελεγχόμενων από πάνω προς τα κάτω θεσμών. Ο Assmann διακρίνει επιπλέον την πολιτική μνήμη, έναν από πάνω προς τα κάτω θεσμό εξαρτώμενο από τους πολιτικούς οργανισμούς που τη θεσμοθετούν. Ο κάθε τύπος μνήμης συσχετίζεται με την ταυτότητα και έχει τη δική του χρονική διάρκεια: η πολιτική διαρκεί όσο ο αντίστοιχος πολιτικός θεσμός, η επικοινωνιακή/βιογραφική αντιστοιχεί στο διάστημα τριών γενεών δηλ. περίπου 80-100 χρόνια, ενώ η τυπική χρονική διάρκεια της πολιτισμικής μνήμης είναι 3.000 χρόνια (Assmann 2010: 122-123).

φορέων εξουσίας σχετικά με τι θα διατηρηθεί στη συλλογική μνήμη (Assmann 2017: 25-60 & 2008).

Η συλλογική μετατρέπεται σε πολιτισμική μνήμη όταν το παρελθόν κωδικοποιηθεί σε παράδοση και εσωτερικευτεί από το κοινωνικό σύνολο, αποτελώντας κομμάτι της αυτοεικόνας του, και όταν γίνει κινητήριος δύναμη της εξέλιξής του, παρέχοντας πρότυπα για το μέλλον. Ανάλογα με τις ανάγκες του παρόντος και τις επιλογές της εκάστοτε εξουσίας, η συλλογική μνήμη επανακωδικοποιείται μέσω της νοηματοδότησης ορατών καταλοίπων, μνημονικών τόπων και πολιτισμικών συμβόλων, που επιτρέπουν την γεφύρωση του χάσματος με το παρελθόν, ώστε το τελευταίο να ενσωματωθεί στο παρόν και να καταστεί κινητήριος δύναμη. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία μετασχηματισμού έχει η μνημοπολιτική, δηλαδή οι πολιτικές της μνήμης που υιοθετεί η εκάστοτε εξουσία, οι οποίες είναι άμεσα εξαρτώμενες από τον εγγράμματο πολιτισμό: μέσα, θεσμούς και φορείς κωδικοποίησης και μετάδοσης του πολιτισμικού νοήματος (Assmann, 2017: 33, 54-69, 77-79). Άμεσα συνυφασμένες με την πολιτισμική μνήμη είναι οι έννοιες της ιστορικής και πολιτισμικής συνείδησης, που αποτελούν αναβαθμισμένες εκφάνσεις της συλλογικής συνείδησης, όπως και η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία αποτελεί απόρροια τους.

Η ιστορική συνείδηση νοείται ως «κοινωνική ανάμνηση», δηλαδή αυτό που επιλέγεται να αποτελέσει αντικείμενο συλλογικής ενθύμησης, διαμορφώνοντας την κοινή γνώση. Η «κοινωνική ανάμνηση» εξαιρεί την δεσμευτικότητα για το μέλλον κάποιων επιλεγμένων ιστορικών γεγονότων, καθιστώντας τα κάτι που δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να ξεχαστεί³. Η δε πολιτισμική συνείδηση νοείται ως συναισθηματικός δεσμός με την παράδοση (Assmann, 2017: 60, 81-82, 96-98, 179-180). Ο συναισθηματικός δεσμός και η συνειδητή σχέση με το παρελθόν αποτελούν, λοιπόν, βασικά χαρακτηριστικά της πολιτισμικής μνήμης.

Η πολιτισμική ταυτότητα αποτελεί, κατά τον Assmann, αναβαθμισμένη μορφή της συλλογικής και συγκροτείται από τη διάχυση του «συλλογικού πνεύματος» (συγκροτούμενο από το πολιτισμικό νόημα, την κοινή γνώση και τη μνήμη) με διάφορα μέσα: τελετουργίες, εορτές, επέτειοι, κανονιστικά κείμενα, αφηγηματική ποίηση, αρχιτεκτονική, μνημονικοί τόποι κ.ά. Καθορίζεται δε από τις «μνημοπολιτικές στρατηγικές» και τον εγγράμματο πολιτισμό. Αλλαγές στην οργάνωση της πολιτισμικής μνήμης, για παράδειγμα μέσω καινοτομιών στον τομέα της κωδικοποίησης (γραφής), της κυκλοφορίας του νοήματος (τυπογραφία, ραδιόφωνο, τηλεόραση) και της παράδοσης (κανονικοποιήσεις, αποκανονικοποιήσεις), επιδρούν ριζικά στον τομέα της πολιτισμικής ταυτότητας, η ποιότητα της οποίας εξαρτάται από τον τύπο του πολιτισμού, όπου διαμορφώνεται. Ενταξιακοί/αφομοιωτικοί πολιτισμοί, κατά την ορολογία του Assmann, παράγουν πολυπολιτισμική ταυτότητα, ενώ οριοθετικά πολιτισμικά πλαίσια διαμορφώνουν εθνική ταυτότητα. Η ταυτότητα, λοιπόν, και η διατήρησή της είναι απόρροια του τρόπου οργάνωσης και της διαδικασίας συγκρότησης της πολιτισμικής μνήμης. Η εθνική ταυτότητα φθίνει με τη συλλογική και πολιτισμική λήθη (Assmann, 2017: 175-221).

³ Ο ορισμός του Assmann αφενός διευκρινίζει άλλες απόπειρες ορισμού της ιστορικής συνείδησης (Jeisman, 1988, Rüsen, 2005) που διατείνονται ότι μέσω αυτής το άτομο ερμηνεύει το παρελθόν σε ιστορία, προσανατολίζεται στο παρόν και στο μέλλον, αφετέρου δεν αντιδιαστέλλεται ουσιαστικά από απόψεις που υποστηρίζουν ότι η ιστορική συνείδηση είναι η συνειδητοποιημένη σχέση του ανθρώπου με τον ιστορικό χρόνο και τον τρόπο με τον οποίο αυτή επιδρά στο παρόν και το μέλλον, καθώς συνδέεται με το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται, με τον χρόνο και τον τόπο δράσης των υποκειμένων νοούμενων ως ιστορικά τοποθετημένων (Μαμούρα, 2011: 93), ή τις ουτοπίες και δυστοπίες, τους φόβους, τις ελπίδες τους (Λιάκος, 2012).

Οι δύο περιοχές που έχουν επιλεγεί ως περιπτώσεις μελέτης στο παρόν άρθρο παρουσιάζουν διαφορετικό γεωγραφικό, οικονομικό και ιστορικό υπόβαθρο, αλλά εντάσσονται στο ίδιο εθνικό πλαίσιο. Ο Δήμος Λεβαδέων αποτελεί μια ενδοηπειρωτική περιοχή αγροτοβιομηχανικού χαρακτήρα που βρίσκεται κοντά στην πρωτεύουσα, ενώ ο Δήμος Ανατολικής Σάμου είναι μια ακριτική, νησιωτική και τουριστική περιοχή. Στις δύο αυτές περιοχές της ελληνικής επικράτειας διερευνώνται τα κάτωθι ζητήματα: (α) Η ύπαρξη, ή μη, συλλογικού πνεύματος. Ενδιαφέρει αν είναι ομοιογενείς, ή όχι, οι τρόποι πρόσληψης και διαχείρισης του τοπικού ιστορικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (αντιλήψεις, νοοτροπίες, στάσεις, συμπεριφορές) και αν διαφοροποιούνται, ή όχι, από το εθνικό αφήγημα, όπως αυτό εκφράζεται μέσω των θεσμικών φορέων πολιτιστικής διαχείρισης και της επίσημης ιστορίας. (β) Η συνειδητή και συναισθηματική σύνδεση με το παρελθόν. Ενδιαφέρει η συμβολή, η μη, της προβολής των αρχαιολογικών καταλοίπων και των μνημείων, ιστορικών και επετειακών, στο γνωστικό υπόβαθρο, το ενδιαφέρον και τον συναισθηματικό δεσμό των κατοίκων με την πολιτισμική κληρονομιά του τόπου τους. (γ) Η επιρροή, ή μη, της σχολικής εκπαίδευσης, ως κύριου θεσμού συγκρότησης ιστορικής συνείδησης και εθνικής ταυτότητας (Ρεπούση, 2019, 2020, Αβδελά, 1998: 53-54), στις σχέσεις των κατοίκων με την τοπική τους ιστορία.

Η συγκρότηση της ιστορικής συνείδησης δεν συμβαδίζει απαραίτητα με τη διδασκαλία της ιστορίας στο σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς στην κατανόηση και ερμηνεία του παρελθόντος και στις σχέσεις που οι άνθρωποι καθιερώνουν με αυτό θεωρείται σημαντικός ο ρόλος της μνήμης (Μαμούρα, 2011: 72-73, Dessingue, 2020). Κατά τον Assmann (2017: 96-197 σημ.138-139), η ιστορική συνείδηση συνδέεται με την εκπαίδευση της ιστορίας στην περίπτωση που η τελευταία στοχεύει στον προσανατολισμό και στην τροφοδότηση της ανάμνησης, λειτουργώντας ως εργαλείο πρακτικής εφαρμογής της πολιτισμικής μνήμης, την οποία ενδιαφέρει η ιστορία που έχει καταστεί αντικείμενο ενθύμησης, που έχει σημειωτικοποιηθεί και νοηματοδοτηθεί. Στην συγκρότηση της πολιτισμικής μνήμης σημαντικός θεωρείται ο ρόλος του σχολείου και των φορέων πολιτιστικής διαχείρισης⁴, αλλά και η παράμετρος της τουριστικής, ή μη, ανάδειξης⁵. Οι παράγοντες αυτοί καθορίζουν την ανάδειξη πλευρών της τοπικής ιστορίας που συγκροτούν μια κοινή ιστορική γνώση, η διερεύνηση της οποίας απασχολεί την παρούσα έρευνα.

Ο εγγράμματος πολιτισμός, δηλαδή οι φορείς και τα μέσα που χρησιμοποιούνται για τη διαμόρφωση και τη διάχυση του πολιτισμικού νοήματος, εκφράζεται στις μέρες μας τόσο με παραδοσιακά μέσα (κανονιστικά κείμενα, τόπους μνήμης, αρχιτεκτονική, μνημεία, μουσεία), όσο και με ψηφιακά (φωτογραφία, κινηματογράφος, διαδίκτυο, ΜΜΕ), διαμορφώνοντας την «μιντιακή κουλτούρα» που προωθεί νέα παγκόσμια εμβέλεια σύμβολα και τύπους αφήγησης (Assmann – Conrad, 2010: 1-16, Zierold, 2008). Η υπερεθνική εμβέλεια του σύγχρονου εγγράμματου πολιτισμού είναι στενά συνυφασμένη με την παγκοσμιοποίηση (globalization), ή

⁴Η εκπαίδευση, οι επέτειοι, τα μουσεία, τα προβεβλημένα μνημεία και κρατικοί φορείς αναγνωρίζεται πως διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και διατήρηση της συλλογικής-εθνικής μνήμης και ταυτότητας, βλ. Anderson, 1997: 245-277, Paragiannopoulos, 2002 (τ.1): 17-29, Δάλκας, 2000, Βαρδάκη, 2018, Γκόλια, 2006, Κοσσυβάκη, 2017, Μπαρμπούνη, 2021.

⁵ Για την εργαλειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς από την τουριστική βιομηχανία και προς όφελος πολιτικών σκοπιμοτήτων και την επιρροή της στη διαμόρφωση αντιλήψεων για τη διαχείριση και τη σημασία του πολιτιστικού αποθέματος βλ. Horne, 1984, Damaskos-Plantzos, 2008, Fedoroff, 2021.

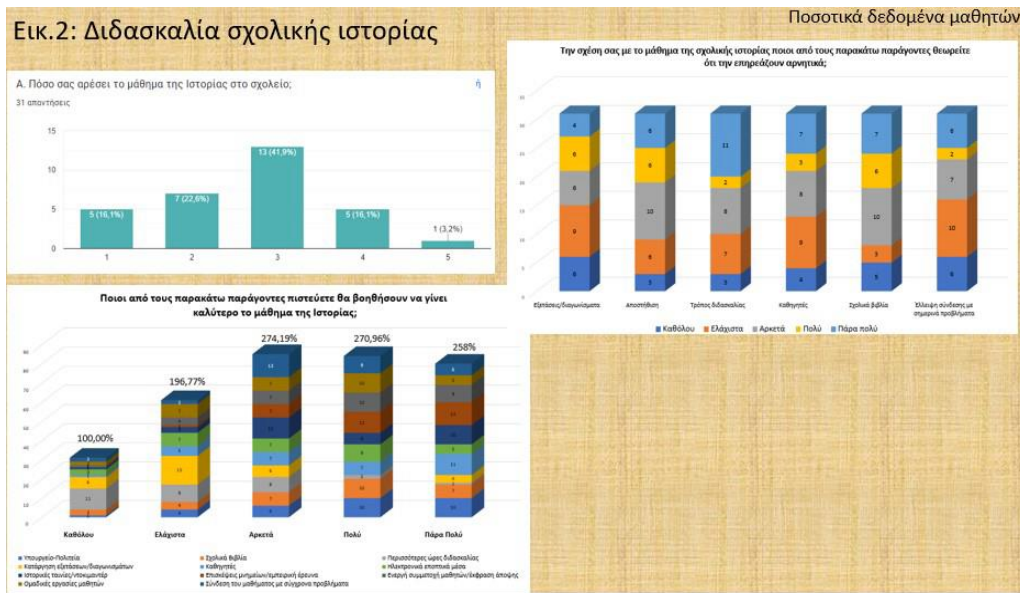
την οικουμενοποίηση (universalization), η οποία αφορά όχι τον υλικό κόσμο, αλλά αυτόν των αξιών και του πνεύματος (Assmann, 2010).

Ο παγκοσμιοποιημένος κόσμος μας αντιστοιχεί στον τύπο του ενταξιακού/αφομοιωτικού πολιτισμού, ενώ η εθνική συνείδηση διαμορφώνεται οριοθετικά, σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο του Assmann (2017: 196-221). Υπό αυτό το πρίσμα η σχέση του ερευνητικού δείγματος με την τοπική του ιστορία λειτουργεί ως δείκτης ανίχνευσης της συλλογικής του μνήμης και συνείδησης, που διαμορφώνεται είτε με εθνικούς, είτε με διεθνικούς/πολυπολιτισμικούς όρους.

3. Προσλήψεις της τοπικής και εθνικής ιστορίας

Όπως προκύπτει από την ποιοτική έρευνα, μαθητές και εκπαιδευτικοί και των δύο υπό εξέταση περιοχών συνδέουν την τοπική ιστορία με ένα πιο στενό και οικείο χωρικό πλαίσιο, που ταυτίζεται με το γενέθλιο τόπο καταγωγής τους. Ακόμη και η πρωτεύουσα του δήμου στον οποίο ανήκουν μπορεί να θεωρείται κάτι απόμακρο και μη οικείο. Ο συναισθηματικός δεσμός με τον τόπο, ενδεικτικός συλλογικής συνείδησης και διάκρισης από τους άλλους, θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στα χαρακτηριστικά του «πολιτισμού της οικειότητας», όπως περιγράφεται από τον Herzfeld (2016: 25-20, 70-105), δηλώνοντας πολιτισμικά χαρακτηριστικά, συμπεριφορές και αξίες που αποδέχονται «εν τω έσω» τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας προσδιορίζοντας την σχέση τους με άλλες συλλογικές οντότητες.

Όσον αφορά το αντικείμενο της τοπικής ιστορίας (Εικ.1), τα ποσοτικά στοιχεία και των δύο περιοχών δείχνουν ότι οι δύο ηλικιακές ομάδες θεωρούν πως περιλαμβάνει θεματικά πεδία μείζονος και ελάσσονος σημασίας. Από την ιεράρχηση των πεδίων προκύπτει ότι η πρόσληψη της τοπικής ιστορίας διαμορφώνεται μέσα από μια θετικιστική ιστορική οπτική που δίνει έμφαση στην αντικειμενικότητα και σε στοιχεία τεκμηρίωσης (μουσεία, φωτογραφίες, μελέτες) έναντι της υποκειμενικότητας και του φανταστικού στοιχείου (προφορικές μαρτυρίες, θρύλοι κ.ά). Το ότι και στις δύο περιοχές οι μαθητές, εν αντιθέσει με τους εκπαιδευτικούς, κατατάσσουν ήρωες/εμβληματικές προσωπικότητες στα μείζονος σημασίας πεδία δείχνει την επιρροή του στερεοτυπικού προτύπου της σχολικής ιστορίας που συγκροτείται μέσα από πρωταγωνιστές. Και οι δύο ηλικιακές ομάδες σε Σάμο και Βοιωτία δίνουν ιδιαίτερη σημασία σε αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και μουσεία, δηλαδή στην πολιτιστική κληρονομιά. Από την άλλη, εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού και της καθημερινότητας των ανθρώπων του παρελθόντος (επαγγέλματα, λαϊκή τέχνη, παραδοσιακή αρχιτεκτονική, κουζίνα, κ.ά.) δεν θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικές. Ωστόσο, οι μαθητές εντάσσουν τα έθιμα στα βασικά πεδία της τοπικής ιστορίας, ενώ οι καθηγητές κατατάσσουν τα πεδία που αφορούν στοιχεία πολιτισμικών εκφράσεων (παραδόσεις, ενδυμασίες, μουσική, χοροί κ.ά) στα μέτριας και ελάσσονος σημασίας πεδία (Εικ.1).

Εικ.2: Απόψεις μαθητών για την διδασκαλία της σχολικής Ιστορίας (γραφήματα ποσοτικών δεδομένων)

Συνεχείς προσπάθειες εμπλουτισμού της ύλης του σχολικού εγχειριδίου και εισαγωγής μιας μεγάλης ποικιλίας μεθόδων από τους εκπαιδευτικούς δηλώνουν ότι και οι ίδιοι δεν είναι απόλυτα ικανοποιημένοι με τα σχολικά εγχειρίδια⁶. Όμως, παρόλο που μαθητές και εκπαιδευτικοί και των δύο περιοχών προτείνουν λύσεις –όπως εκπαιδευτικές επισκέψεις, ομαδοσυνεργατικές εργασίες, χρήση οπτικοακουστικού υλικού και βιωματικές προσεγγίσεις –, η εφαρμογή αυτών παραμένει έως σήμερα περιορισμένη ή αποσπασματική, άσχετα από την ευρηματικότητα και την ευελιξία στην επιλογή διδακτικών μεθόδων που προσπαθούν να εφαρμόσουν οι καθηγητές.

Η χαμηλή ελκυστικότητά του μαθήματος της Ιστορίας επηρεάζει αρνητικά τη σχέση των μαθητών με το αντικείμενο, περιορίζοντας το ρόλο του σχολείου ως φορέα διαμόρφωσης ιστορικών απόψεων της νέας γενιάς. Παράγοντας καθοριστικός, αλλά όχι αποκλειστικός, στη διαμόρφωση της στάσης των μαθητών απέναντι στην Ιστορία αναδεικνύεται από την ποιοτική έρευνα ο/η εκπαιδευτικός, και κυρίως το ενδιαφέρον του/της για το μάθημα και η παιδαγωγική του/της στάση. Στην καλλιέργεια ιστορικών απόψεων συμβάλλουν, επίσης, σημαντικά το οικογενειακό περιβάλλον, το διαδίκτυο, τα κοινωνικά δίκτυα, οι τηλεοπτικές σειρές και οι ταινίες, ακόμη και οι κομματικές πεποιθήσεις. Η επίδραση παγκοσμιοποιημένων φορέων, κυρίως του πολυφωνικού και διαρκώς επεκτεινόμενου διαδικτύου μέσω του οποίου διαχέονται σύμβολα, αφηγήσεις και πρότυπα με εθνικό και υπερεθνικό χαρακτήρα, συνεχώς αναβαθμίζεται. Αποτυπώνεται, λοιπόν, ένα δυναμικό πεδίο, μέσα στο οποίο η σχολική Ιστορία προσπαθεί να ανταγωνιστεί νέες μορφές μάθησης και πληροφόρησης, που επηρεάζουν τη διαμόρφωση ιστορικών απόψεων. Ως εκ τούτου, οι μαθητές δε διαμορφώνουν μια ενιαία και συγκροτημένη εικόνα του εθνικού ιστορικού παρελθόντος.

Όπως είδαμε, η διαμόρφωση μιας κοινής γνώσης, που έχει γίνει κτήμα όλων, αποτελεί προϋπόθεση για τη συγκρότηση του πολιτισμικού νοήματος, η κυκλοφορία του οποίου συμβάλλει στη συγκρότηση πολιτισμικής μνήμης, απ' όπου απορρέουν όλες οι μορφές

⁶ Η πλειονότητα (66,6%) των εκπαιδευτικών δηλώνει ελάχιστα (33,3%) και αρκετά (33,3%) ικανοποιημένοι.

συνείδησης (Assmann, 2017). Η διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης δεν είναι εφικτή χωρίς την εκ προτέρων εσωτερικευση της ιστορικής γνώσης (Kan, 1999: 92-100). Βασικό δε στοιχείο της θεωρείται η ενδυνάμωση τόσο των δεξιοτήτων ιστορικής σκέψης (Lee, 1998), όσο και της μνήμης (Dessingué, 2020). Η ιστορική γνώση κατά τον Assmann (2017: 45-49, 97-99) δεν ταυτίζεται με την μνήμη. Η τελευταία είναι νοηματοδοτημένη γνώση σε συνδυασμό με κάποιον δείκτη ταυτότητας που προσδιορίζει τον εαυτό. Εάν αυτή η σχέση απουσιάζει, τότε έχουμε να κάνουμε περισσότερο με απλή γνώση, παρά με μνήμη. Το συναίσθημα αποτελεί βασικό κριτήριο διερεύνησης της ύπαρξης ή μη ταυτοτικής μνήμης.

Όπως δηλώνουν τα δεδομένα της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας μου, το σημερινό ελληνικό σχολείο φαίνεται πως δεν καταφέρνει να εσωτερικεύσουν οι μαθητές την ιστορική γνώση, καθώς αυτή παραμένει αποσπασματική, εφήμερη και χωρίς συνοχή, γεγονός που υποβαθμίζει τη δυνατότητα ανάπτυξης ιστορικής σκέψης και καλλιέργειας συλλογικής μνήμης. Η παρεχόμενη από το σχολείο ιστορική γνώση απέχει πολύ από το να είναι ταυτοτική γνώση, να ανατροφοδοτεί τη συλλογική ανάμνηση και να συγκροτεί συνείδηση ιστορική, πολιτισμική, εθνική. Συνεπώς, άσχετα από το αν το περιεχόμενο της ελληνικής σχολικής ιστορίας θεωρείται ή και είναι εθνικό, στην πράξη η συμβολή της στην διαμόρφωση εθνικής συνείδησης και ταυτότητας είναι περιορισμένη και υπερεκτιμημένη.

4. Διδασκαλία και γνωστικό επίπεδο της τοπικής ιστορίας

Στα σχολικά εγχειρίδια περιλαμβάνονται με σύντομες ή επιγραμματικές αναφορές ορισμένες πλευρές της ιστορίας της Σάμου και της δυτικής Βοιωτίας που συνδέονται με το εθνικό αφήγημα⁷, αλλά παραλείπονται σημαντικές άλλες παράμετροι⁸, γεγονός που περιορίζει τη διδακτική τους αξιοποίηση και αποδυναμώνει την καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης με τοπικό πρόσημο. Εντούτοις, παρά τη φτωχή παρουσία της τοπικής ιστορίας στη σχολική εκπαίδευση, η ποσοτική έρευνα αποκαλύπτει πως και στις δύο περιοχές το ενδιαφέρον των μαθητών για το αντικείμενο είναι έντονο και αυξανόμενο και οι ίδιοι δηλώνουν πρόθυμοι να εμβαθύνουν τις γνώσεις τους. Το ενδιαφέρον αυτό ενεργοποιείται κυρίως μέσα από τη θέαση μνημείων, την οικογένεια και ατομικά ενδιαφέροντα, ενώ το σχολείο, όπως είδαμε, και οι φορείς πολιτιστικής διαχείρισης έχουν περιορισμένο ή ανύπαρκτο ρόλο.

Η πλειονότητα και των δύο ηλικιακών ομάδων της ποσοτικής έρευνας θεωρεί ελκυστική την προοπτική ένταξης της τοπικής ιστορίας στο αναλυτικό πρόγραμμα, με την προϋπόθεση η διδασκαλία της να είναι εμπειρική και βιωματική. Όμως, η πρακτική εφαρμογή παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη. Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας παρακωλύεται από θεσμικά και πρακτικά εμπόδια, όπως η απουσία διδακτικού υλικού, η άγνοια διδακτικής μεθόδου, η έλλειψη υποστήριξης και η αδυναμία ένταξης της τοπικής ιστορίας στο ωρολόγιο πρόγραμμα (Εικ.3).

⁷ Ενδεικτικά σημειώνονται: για τη Βοιωτία το μνημείο του Λέοντα στη Χαιρώνεια · οι μάχες της Χαιρώνειας (338 π.Χ.), της Κορώνειας (394 π.Χ.) και της Πέτρας (1829) χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ιστορική τους σημασία · η επαναστατική δράση του Λάμπρου Κατσώνη, χωρίς αναφορά στην καταγωγή του από την Λιβαδειά. Για τη Σάμο σημειώνονται ο τύραννος Πολυκράτης, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης και η Ένωση της Σάμου με την Ελλάδα.

⁸ Ενδεικτικά σημειώνονται: τα επιτεύγματα των Μινύων του Ορχομενού · η σύνδεση του μαντείου του Τροφωνείου με την μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.) · η καθυπόταξη της Σάμου από την Αθήνα του Περικλή · η Καταναλοκρατία και ο εποικισμός Σλάβων και Αρβανιτών στη μεσαιωνική Βοιωτία · ο εποικισμός της Σάμου τον 16^ο αι. · η αξιολογή συμμετοχή και των δύο περιοχών στον αγώνα του 1821 · το σημαντικό ποιητικό και μουσικό έργο του Γ. Κλεάνθη στη Σάμο · το κίνημα των Καρμανιόλων και η περίοδος της Ηγεμονίας στη Σάμο · οι θηριωδίες των Γερμανών και στις δύο περιοχές κ.ά.

Εικ.3: Διδασκαλία τοπικής ιστορίας, Ποσοτικά δεδομένα εκπαιδευτικών

	ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ	ΓΡΑΦ.17
1	πρόσβαση σε βιβλιογραφία/πρωτογενές υλικό	100%
2	Αναζήτηση διαθέσιμου υποστηρικτικού υλικού, ενημερωτικού/διδακτικού	100%
3	οργάνωση και επεξεργασία της ύλης και του υλικού	100%
4	η ενισχυτική υποστήριξη εξωσχολικών φορέων	100%
5	το σχολικό ωράριο	85,7%
6	Ενδιαφέρον μαθητών	85,71%
7	Συμμετοχή μαθητών	71,42%
8	μεθοδολογία διδασκαλίας	71,42%
9	Διεύθυνση σχολείου	57,14%

Εικ.3: Απόψεις εκπαιδευτικών σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν κατά την διδασκαλία τοπικής ιστορίας (πίνακας ποσοτικών δεδομένων)

Η ενασχόληση των εκπαιδευτικών με την τοπική ιστορία είναι σποραδική, κυρίως στο πλαίσιο σχολικών εορτών ή εξωδιδακτικών δραστηριοτήτων, ενώ συνεργασίες σε σταθερή βάση με φορείς, όπως βιβλιοθήκες, αρχαιολογική υπηρεσία, τοπική αυτοδιοίκηση ή πανεπιστήμια, είναι, όπως δηλώνουν, ελάχιστες. Η συμβολή θεσμικών φορέων, όπως η Περιφέρεια και οι Διευθύνσεις Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αξιολογείται από μέτρια έως ελάχιστη, ενώ οι σχολικοί σύμβουλοι αναγνωρίζεται ότι παρέχουν σταθερότερη υποστήριξη. Συνολικά, καταγράφεται ενδιαφέρον για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, το οποίο, όμως, παραμένει αναξιοποίητο λόγω συστημικών ελλείψεων και περιορισμένης θεσμικής μέριμνας.

Το γνωστικό επίπεδο μαθητών και εκπαιδευτικών για την ιστορία της περιοχής όπου ζουν παρουσιάζεται με βάση τα ποσοτικά δεδομένα γενικά μέτριο και στις δύο περιοχές, καθώς η πλειονότητα αξιολογεί τη γνώση της από μέτρια έως ελάχιστη. Οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται περισσότερο για τη σύγχρονη και κοινωνική ιστορία, με έμφαση σε γεγονότα όπως οι Παγκόσμιοι Πόλεμοι, ο Εμφύλιος και η Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ παρουσιάζουν μειωμένο ενδιαφέρον για την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Οι προτιμήσεις των εκπαιδευτικών για τις ιστορικές περιόδους αντανakλώνται στη γνωστική εικόνα των μαθητών. Οι τελευταίοι δηλώνουν πως γνωρίζουν περισσότερο για τη σύγχρονη εποχή, ενώ για την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα οι γνώσεις τους παρουσιάζονται κάτω του μετρίου ως ανύπαρκτες και για τη βυζαντινή-μεσαιωνική περίοδο διαπιστώνεται γνωστικό κενό. Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά της απομάκρυνσης από τον παραδοσιακό εθνικοκεντρικό λόγο, καθώς οι περίοδοι της αρχαιότητας και του Βυζαντίου υποστηρίζεται πως παραδοσιακά χρησιμοποιούνταν για την ενίσχυση του εθνικού αφηγήματος προβάλλοντας το τριαδικό σχήμα της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997: 13-26, Δραγώνα, Σκουζέλης, Ασκούνη, 1997: 220-282, Φραγκουδάκη, 1997: 344-400, Ασκούνη, 1997: 442-489).

Αναγνωρίζοντας την αξία της γνώσης της τοπικής ιστορίας, οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν πρόθυμοι/ες να καλύψουν όλες τις πτυχές της, ακόμη και τις τραυματικές. Όμως, η γνώση των μαθητών για την ιστορία του τόπου τους παρουσιάζεται στην ποσοτική έρευνα αποσπασματική και επιδερμική, αγγίζοντας το επίπεδο του ιστορικού αναλφαβητισμού. Οι μαθητές, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, φαίνονται περισσότερο εξοικειωμένοι με γεγονότα, πρόσωπα και μνημεία του τόπου τους που έχουν προβληθεί μέσω του τουρισμού ή της κρατικής πολιτικής πολιτισμού, αλλά και γι' αυτά ακόμη γνωρίζουν ελάχιστα. Για παράδειγμα, αρκετοί μαθητές

της Σάμου, ενώ γνωρίζουν τα μνημεία Unesco (Ευπαλίνειο, Ηραίο) ως σημαντικά τουριστικά αξιοθέατα του νησιού τους, αγνοούν την ιστορική τους σημασία. Οι δε μαθητές της Βοιωτίας έχουν συγκεχυμένες, ασαφείς ακόμα και λανθασμένες γνώσεις για τη μάχη της Χαϊρώνειας (338 π.Χ.), με την οποία συνδέεται ο γνωστός σε όλους τους Λέων, παρότι το γεγονός περιλαμβάνεται στην σχολική ύλη της Ιστορίας. Αρκετοί, τέλος, μαθητές της δημοτικής ενότητας Κορώνειας θεωρούν ότι ο τόπος τους δεν έχει ιστορία ή κάτι αξιόλογο να προβάλλει.

Όσον αφορά την περίοδο του '21, η ποσοτική έρευνα αποκαλύπτει ότι οι γνώσεις των μαθητών της Βοιωτίας παρουσιάζουν ανομοιογένεια και αποσπασματικότητα, καθώς βασικοί ήρωες και στοιχειώδη γεγονότα της απελευθέρωσης της Λιβαδειάς είναι γνωστά σε μαθητές της πόλης, αλλά άγνωστα σε αυτούς των γειτονικών χωριών. Αντίθετα, οι γνώσεις των μαθητών της Σάμου, παρότι είναι επιδερμικές, γενικές και αόριστες, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιογένεια όσον αφορά πρωταγωνιστές και γεγονότα εθνικής σημασίας που αφορούν το νησί, όπως η Ένωση και η επανάσταση του '21.

Στην ποιοτική έρευνά μου, μεγαλύτερης ηλικίας εκπαιδευτικοί έχουν μια διαφορετική, πιο βαθιά και ποιοτική σχέση τόσο με την ιστορία της περιοχής τους, όσο και με τις παραδόσεις της. Δεν είναι τόσο οι γνώσεις, όσο η συναισθηματική σύνδεση με τον τόπο και την ιστορία του. Τα έθιμα έχουν χαραχτεί στην μνήμη τους ως βιώματα που νοσταλγούν. Χρησιμοποιούν αυθόρμητα τις τοπικές διαλέκτους σε αντίθεση με τους μαθητές, που μιλούν «με τον ίδιο τρόπο, όπως στην τηλεόραση» όπως επεσήμανε πληροφορήτριά μου. Από την άλλη, νεότερες γενιές εκπαιδευτικών και μαθητές δεν διαθέτουν βιώματα της παράδοσης και συναισθηματική σύνδεση με το παρελθόν. Η διαγενεακή αυτή απόκλιση θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην επίδραση των νέων τεχνολογιών και της διάχυσης παγκοσμιοποιημένων συμβόλων και αξιών. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι οι δύο γενιές (απ' την μια μαθητές και νεαροί εκπαιδευτικοί και απ' την άλλη μεσήλικοι/ες εκπαιδευτικοί) δεν μοιράζονται ένα ομοιογενές σώμα κοινής γνώσης για την τοπική τους ιστορία. Επίσης, σε αντίθεση με την πλειονότητα των εκπαιδευτικών, το γνωστικό επίπεδο των μαθητών είναι επιφανειακό, αποσπασματικό, ανομοιογενές και ασύνδετο από τη μνήμη, με αποτέλεσμα την αδυναμία ανάπτυξης ταυτοτικής γνώσης.

5. Αρχαιολογική κληρονομιά και επέτειοι μνήμης

Τα αρχαιολογικά μνημεία και τα μουσεία αποτελούν σημαντικό μέσον κωδικοποίησης της παράδοσης και συγκρότησης της πολιτισμικής μνήμης, όμως ο τρόπος αξιοποίησής τους είναι θέμα μνημοπολιτικών στρατηγικών. Οι αρχαιότητες προσεγγίζονται τόσο με πολιτισμικούς όσο και με οικονομικοπολιτικούς όρους από την ελληνική κοινωνία και την επιστημονική κοινότητα. Θεωρούνται μια κιβωτός μνήμης και υποστηρίζεται πως λειτουργούν ως φορείς της μεταβαλλόμενης σχέσης των κοινωνικών υποκειμένων με το παρελθόν τους, πως νοσηματοδοτούν και αποκωδικοποιούν τον ιστορικό χρόνο συνδέοντάς τον με τρέχοντα ζητήματα, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά (Βαρδάκη, 2018). Θεωρούνται, επίσης, σημαντικό κεφάλαιο της τουριστικής ανάπτυξης, αλλά παράλληλα αναγνωρίζεται ότι φέρουν ένα ιδεολογικό φορτίο που τροφοδοτεί το εθνικό φαντασιακό (Χαμηλάκης, 2012, Forbes, 2017). Ενώ ορισμένα μνημεία αναδεικνύονται σε οικουμενικά σύμβολα, αυτό δεν εμποδίζει την αξιοποίηση του συμβολισμού τους για εμπορικές και πολιτικές σκοπιμότητες (Yalouri, 2010, Hamilakis & Yalouri, 1996).

Κυρίαρχη πεποίθηση των εκπαιδευτικών, όπως αποκαλύπτουν τα ποσοτικά δεδομένα, είναι πως η αρχαιολογική κληρονομιά εκπροσωπεί και εκφράζει κυρίως την τοπική κοινωνία και όχι το κράτος. Οι αρχαιότητες, δηλαδή, γίνονται αντιληπτές ως δημόσιο αγαθό και όχι ως

μονοπόλιο του κράτους (Fotiadis, 2010: 452-454). Διαφαίνεται, λοιπόν, μια αντίθεση ανάμεσα στο απρόσωπο της κρατικής εξουσίας και στο οικείο της τοπικής κοινωνίας, αλλά και ένα αίσθημα κτητικότητα της τελευταίας απέναντι στην πολιτιστική της κληρονομιά, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί δηλωτικό μιας συλλογικής ταυτότητας. Εντούτοις, η παράμετρος της οικονομικής εκμετάλλευσης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης, φαινόμενο ανάλογο με αυτό που ο Herzfeld (1991: 226-259) διαπιστώνει στο Ρέθυμνο, ανιχνεύεται από την ποιοτική έρευνα μου κυρίως στην Σάμο, ακόμα και σε μαθητές.

Η πλειονότητα, όμως, των συμμετεχόντων μαθητών και εκπαιδευτικών στην ποσοτική έρευνά μου θεωρεί τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία σημαντικό παράγοντα για την πολιτισμική αναβάθμιση της περιοχής και την εξοικείωση των κατοίκων με την ιστορία τους. Αναγνωρίζεται, δηλαδή, η πολιτισμική και διδακτική τους αξία σε τοπικό επίπεδο. Οι εκπαιδευτικοί εμφανίζονται πρόθυμοι να αξιοποιήσουν τους παραπάνω χώρους εκπαιδευτικά, ωστόσο η ενσωμάτωσή τους στο σχολικό πρόγραμμα παραμένει αποσπασματική και περιορίζεται σε ειδικές δράσεις ή περιπάτους. Οι μαθητικές επισκέψεις πραγματοποιούνται συχνότερα στο πλαίσιο οικογενειακών πρωτοβουλιών παρά μέσω του σχολείου (Εικ.4), γεγονός που υπογραμμίζει τη χαμηλή διδακτική αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Εικ.4: Απόψεις μαθητών για την σχέση τους με αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία (γραφήματα ποσοτικών δεδομένων)

Παρότι κανένας από τους μαθητές και των δύο περιοχών δεν επικαλείται παντελή άγνοια για αρχαιολογικά/ιστορικά μνημεία και χώρους της περιοχής του, το συνολικό γνωστικό επίπεδο παρουσιάζεται μέτριο. Αν και οι γνώσεις τους είναι επιφανειακές, περισσότερο εξοικειωμένοι φαίνεται να είναι με προβεβλημένα μνημεία και χώρους της οικείας περιοχής τους, όπως τα μνημεία Unesco της Σάμου (Ευπαλίνειο και Ηραίο), τον Λέοντα της Χαιρώνειας, τη Μονή Οσίου Λουκά στην Βοιωτία, ενώ ελάχιστοι γνωρίζουν τα μη προβεβλημένα μνημεία. Οι μαθητές της Σάμου παρουσιάζουν υψηλότερο δείκτη αναγνωρισιμότητας (88,22%) προβεβλημένων μνημείων του νησιού σε σχέση με τον Δήμο Λεβαδέων (43,68%), όμως οι μαθητές της Βοιωτίας κατονομάζουν περισσότερα μνημεία, στοιχείο δηλωτικό μιας ανομοιογενούς τοπικά γνώσης. Αρχαιολογικά μουσεία, όπως επίσης ορατές αρχαιότητες και μνημεία ενταγμένα στον οικιστικό ιστό (Λόφος Κάστρου στο Πυθαγόρειο, Κάστρο Λιβαδειάς) δεν σημειώνονται στην ποσοτική έρευνα, στοιχείο ενδεικτικό της χαμηλής απήχρησής τους στους

μαθητές. Την παράμετρο αυτή επιβεβαιώνουν περαιτέρω η μέτρια επισκεψιμότητα αρχαιολογικών μνημείων και χώρων της περιοχής και η απροθυμία των μαθητών να επισκεφτούν τέτοιους χώρους με την παρέα τους. Εντούτοις, τόσο μαθητές όσο και εκπαιδευτικοί εκφράζουν έντονη ενόχληση απέναντι σε φαινόμενα βανδαλισμού και παραμέλησης των μνημείων, με τους πρώτους να δηλώνουν πρόθυμοι να συμμετάσχουν σε δράσεις προστασίας και ανάδειξης τους.

Συνοψίζοντας, από τα ποσοτικά δεδομένα αναδεικνύεται ο σεβασμός εκπαιδευτικών και μαθητών για την τοπική πολιτιστική τους κληρονομιά, την αξία της οποίας αποτιμούν με πολιτισμικούς παρά με οικονομικούς όρους. Διαφαίνεται, επίσης, ενδιαφέρον να γνωρίσουν καλύτερα αυτή την κληρονομιά, δεδομένου ότι η έως σήμερα διδακτική αξιοποίησή της στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης είναι περιορισμένη. Παρά την θετική στάση μαθητών και εκπαιδευτικών και στις δύο περιοχές, η γνώση του τοπικού αρχαιολογικού περιβάλλοντος παρουσιάζεται ανομοιογενής και κατακερματισμένη, στοιχείο ενδεικτικό της χαμηλής συμβολής του στην συγκρότηση συλλογικής συνείδησης και στην καλλιέργεια μιας συνειδητής σύνδεσης με αυτό.

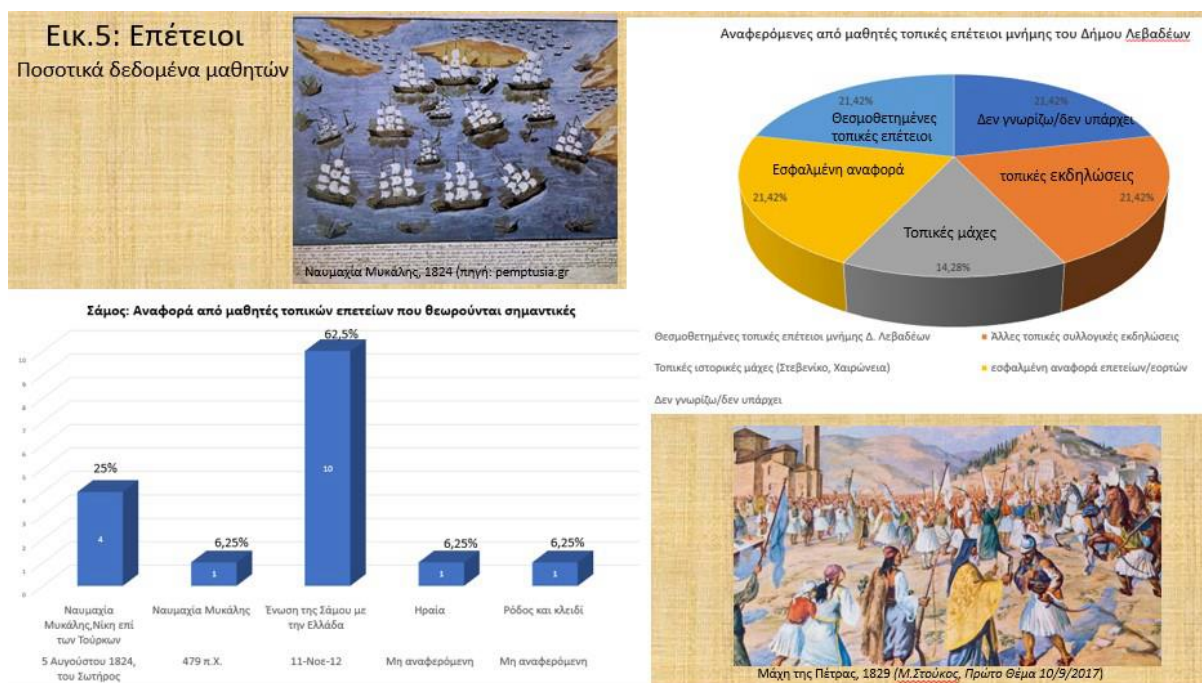
Ωστόσο, τα ποσοτικά δεδομένα δείχνουν συναισθηματική σύνδεση του ερευνητικού δείγματος με τον τόπο του. Εκφράζεται μέσα από αισθήματα υπερηφάνειας, πιο έντονη στους μαθητές (77,4%) σε σύγκριση με τους καθηγητές (63,3%), παρότι ελάχιστοι από τους πρώτους (9,7%) δηλώνουν πως έχουν υπόψη τέτοια γεγονότα. Ένδειξη της υπερηφάνειας τους είναι η προθυμία των μαθητών να προτείνουν μνημεία προς επίσκεψη ή και να ξεναγήσουν κάποιον ξένο στην περιοχή τους. Ελάχιστοι (6,5%) διατάζουν θεωρώντας, όπως δείχνει η ποιοτική έρευνα, ότι ο τόπος τους δεν έχει να επιδείξει κάτι αξιομνημόνευτο και εντυπωσιακό. Οι μαθητές στην πλειονότητά τους έχουν μια συνολικά θετική εικόνα του τόπου τους και της ιστορίας του που δεν επισκιάζεται από τραυματικές και ντροπιαστικές μνήμες. Δεν αναγνωρίζουν τραυματικές μνήμες, καθώς είτε αγνοούν τέτοια γεγονότα (42%), είτε θεωρούν πως δεν υπάρχουν (48,1%). Από την άλλη, αρκετοί εκπαιδευτικοί δηλώνουν πως αισθάνονται μέτριας έντασης αμηχανία ή και αποστροφή για κάποιες πτυχές της τοπικής τους ιστορίας, υπονοώντας, όπως αποκαλύπτουν οι συνεντεύξεις, γεγονότα του εμφυλίου.

Παρά το κυρίαρχο αίσθημα υπερηφάνειας των μαθητών, το ¼ περίπου αυτών, προερχομένων κυρίως από τη Βοιωτία, δεν έχουν υπόψη κάποιο εξέχον μνημείο ή ιστορική προσωπικότητα της περιοχής τους που να τους εντυπωσιάζει. Η συντριπτική πλειονότητα του μαθητικού δείγματος από τη Βοιωτία (71,42%) αγνοεί σημαίνοντα πρόσωπα του τόπου τους και μόνο το 28,56% σημειώνει μορφές με εθνική επαναστατική δράση (Λάμπρος Κατσώνης, Οδυσσέας Ανδρούτσος, Αθανάσιος Διάκος). Αντίθετα, η πλειονότητα των μαθητών της Σάμου ξεχωρίζει μορφές από την αρχαιότητα (Πυθαγόρας, Πολυκράτης), την επανάσταση του 1821 (Λογοθέτης Λυκούργος) και την Ένωση της Σάμου (Θεμιστοκλής Σοφούλης). Και στις δύο περιοχές έχουν αφιερωθεί προτομές και πλατείες στα αναφερόμενα πρόσωπα (πλην του Πολυκράτη), των οποίων, όμως, η γνώση της ιστορικής τους συμβολής παραμένει χαμηλή. Από την ποιοτική έρευνα, ωστόσο, προκύπτει ότι οι μαθητές και των δύο περιοχών δεν εμπνέονται, ούτε έχουν ως πρότυπο προσωπικότητες της εθνικής ή τοπικής ιστορίας, και στην πλειονότητά τους αγνοούν την ιστορική συμβολή σημαντικών εθνικών μορφών. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι δε συμβαδίζουν η γνωστική και συναισθηματική προσέγγιση της τοπικής ιστορίας από τους μαθητές. Ο συναισθηματικός δεσμός τους με το παρελθόν του τόπου δεν είναι

απόρροια ταυτοτικής ιστορικής γνώσης, αλλά μιας εσωτερικής συναισθηματικής ταύτισης με τον τόπο.

Οι επέτειοι, κυρίως οι εθνικές, θεωρείται πως συμβάλλουν καθοριστικά στην εθνική διαπαιδαγώγηση (Γκόλια, 2006, Κοσσυβάκη, 2017). Τα περισσότερα δημόσια μνημεία⁹ (προτομές, ηρώα), όπως και οι τοπικές επέτειοι των δύο υπό εξέταση περιοχών, τονίζουν την σχέση τους με την εθνική ιστορία. Μέσω αυτών υπενθυμίζεται ο ρόλος του τόπου στην επανάσταση του 1821 και το τμήμα που πλήρωσαν στους μετέπειτα εθνικούς αγώνες, στην Κατοχή και στην Αντίσταση, ενώ στη Σάμο τιμάται επιπλέον το γεγονός της Ένωσης με την Ελλάδα (1912).

Η ποσοτική έρευνα δείχνει ότι η γνώση των τοπικών επετείων από τους μαθητές διαφέρει σημαντικά μεταξύ των υπό εξέταση περιοχών (Εικ.5). Στη Λιβαδειά, η πλειονότητα των μαθητών αγνοεί τις τοπικές επετείους ή τις συγχέει με άλλες εκδηλώσεις και μόνο το 1/5 (21,42%) αναφέρει ορισμένες από αυτές. Αντιθέτως, οι μαθητές της Σάμου φαίνεται να έχουν καλύτερη εικόνα.

Εικ.5: Απόψεις μαθητών του δήμου ανατολικής Σάμου και του δήμου Λεβαδέων για τις τοπικές επετείους (γραφήματα ποσοτικών δεδομένων).

Η πλειονότητα (62,50%) αναφέρει την Ένωση της Σάμου με την Ελλάδα (11 Νοεμβρίου) που εορτάζεται στο Βαθό με μαθητικές παρελάσεις και αρκετοί/ες (25%) σημειώνουν το φαντασμαγορικό εορτασμό της Ναυμαχίας της Μυκάλης (5 Αυγούστου) που τιμάται στο Πυθαγόρειο, λειτουργώντας και ως τουριστική ατραξιόν. Ωστόσο, δεν είναι αμελητέο το ποσοστό (18,75%) εκείνων που σημειώνουν άσχετα γεγονότα. Και στις δύο, όμως, περιοχές, παρότι πολλοί δηλώνουν ότι γνωρίζουν ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με εθνικές επετείους, όταν ζητούνται συγκεκριμένα παραδείγματα αποκαλύπτεται ευρεία ιστορική

⁹ Τα επετειακά μνημεία που έχουν ανεγερθεί για να τιμήσουν ή να υπενθυμίσουν ένα ιστορικό γεγονός ή πρόσωπο χαρακτηρίζονται καταχρηστικώς στην παρούσα έρευνα ως «δημόσια μνημεία» προκειμένου να διακριθούν από τα ιστορικά και αρχαιολογικά.

σύγχυση ή αοριστία (70,94%). Μόνο το ¼ περίπου του δείγματος συνδέει συγκεκριμένες τοπικές μνήμες με την επανάσταση του 1821. Για τη συντριπτική πλειονότητα των μαθητών, λοιπόν, η τοπική ιστορία παραμένει αποκομμένη από το εθνικό ιστορικό αφήγημα και δεν διαπιστώνεται συναισθηματικός δεσμός με σημαντικά γεγονότα του τόπου που το προβάλλουν. Συνεπώς, ο παιδαγωγικός ρόλος των επετείων ως μηχανισμών συγκρότησης εθνικής μνήμης εμφανίζεται αποδυναμωμένος.

6. Συμπεράσματα

Κλείνοντας, ο ρόλος της σχολικής εκπαίδευσης της ιστορίας στη συγκρότηση εθνικής συνείδησης και ταυτότητας δεν είναι σημαντικός, διότι αποτυγχάνει να καλλιεργήσει την αίσθηση ιστορικής συνέχειας, να διαμορφώσει ιστορική συνείδηση και να εμπνεύσει εθνικά πρότυπα. Επιπλέον, καθώς στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης δεν περιλαμβάνεται η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας με τρόπο συστηματικό και μεθοδικό και η αξιοποίηση επετείων, μνημείων και μουσείων είναι αποσπασματική και μη συστηματική, δεν εξοικειώνονται οι μαθητές με την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους, ούτε καλλιεργείται η συναισθηματική τους σύνδεση με το τοπικό εθνικό παρελθόν. Οι εκπαιδευτικοί, αν και περισσότερο ενήμεροι και θετικά διακείμενοι, περιορίζονται από την έλλειψη διδακτικού υλικού, θεσμικής υποστήριξης και χρόνου.

Παρότι διαπιστώνεται συναισθηματική σύνδεση του ερευνητικού δείγματος με τον τόπο του, εκδηλούμενη μέσα από αισθήματα υπερηφάνειας, η σχέση αυτή δεν μετασηματίζεται σε πολιτισμική ή εθνική μνήμη. Το εθνικό αφήγημα, όπως εκφράζεται μέσα από τις τοπικές επετείους, μνημεία (επετειακά, ιστορικά) και αρχαιολογικούς χώρους, είναι ανίσχυρο να διαμορφώσει ένα κοινό πολιτισμικό νόημα που έχουν ενσωματώσει μαθητές και εκπαιδευτικοί. Εν αντιθέσει με τους τελευταίους, η γνώση των μαθητών για την ιστορία της περιοχής τους δεν είναι ταυτοτική, αλλά περιορισμένη, επιδερμική και ιδιοσυγκρατική. Η σχέση των νέων ανθρώπων, εκπαιδευτικών και μαθητών, με το ιστορικό και αρχαιολογικό παρελθόν της περιοχής τους δεν είναι συνειδητή και τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα τους δεν αντλούνται από το εθνικό ή το τοπικό απόθεμα. Η διαφανόμενη τάση είναι ότι η υπό διαμόρφωση συλλογική συνείδηση της νέας γενιάς αποστασιοποιείται από τα εθνικά άγκιστρα και προσδένεται σε υπερεθνικά, παγκοσμιοποιημένα σχήματα.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (1998). *Ιστορία και σχολείο. Τετράδιο 6*. Αθήνα: Νήσος.
- Αλεξιάκης, Ε. (2010). *Ορεινή Στερεά Ελλάδα. Εθνογραφικό ημερολόγιο (1984-1991)*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Αλεξιάκης, Ε. (2020) [2006]. *Το εθνογραφικό ημερολόγιο Σάμου. Ο Δήμος των Έξι Γειτονιών (Άγιος Κωνσταντίνος)*. Ανακτήθηκε στις 3/5/2026 από <https://www.academia.edu/44328221>
- Ασκούνη, Ν. (1997). «Μια μακρά πορεία στον χρόνο...»: Οι Έλληνες και οι άλλοι στα βιβλία της γλώσσας, στο Α., Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), «*Τί εἶν' ἡ πατρίδα μας*»; *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, (442-490). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Assmann, J. (2008). *Communicative and Cultural Memory*. Στο Astrid Erll-Nuenning & Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies, Media and Cultural Memory. An*

- International and Interdisciplinary Handbook* (109-118). New York: Walter de Gruyter, Berlin.
- Assmann A, & Conrad S. (επιμ.), (2010). *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan.
- Assmann, J. (2010). "Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory". Στο Aleida Assmann & Sebastian Conrad (επιμ.), *Memory on a Global Age* (121-137). London: Palgrave Macmillan.
- Assmann, J. (2017). *Η Πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βαρβούνης, Μ.Γ. (2021). *Σαμιακά. Μελέτες για τον λαϊκό πολιτισμό και την ιστορία της Σάμου*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Βαρδάκη, Ε. (2018). «Κρίση και Πολιτιστική Διαχείριση. Η ίδρυση μουσείου για τη Μάχη της Κρήτης και η σημασία του στη σημερινή συγκυρία της κρίσης», *Κρητική Εστία, Περίοδος Δ'*, τ. 15: 319-333.
- Γκόλια, Π. (2006). *Υμνώντας το έθνος: Ο ρόλος των σχολικών γιορτών στην εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση (1924-2010)*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Γούλα, Ε. (2023). "Κορώνεια Βοιωτίας: Τα αποτυπώματα μιας αρχαίας πόλης στο σύγχρονο τοπίο και την συλλογική μνήμη". Στο Μ. Στεφανάκης, Μ. Γιαννοπούλου, Μ. Αχιολά (επιμ.), *ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Χρ. Σταμπολίδη*, τ. Ι, (169-190). Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δάλκας, Γ. (2000). *Μουσείο και σχολείο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Damaskos, D. & Plantzos, D. (επιμ.), (2008). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece. Mouseio Benaki, 3rd Supplement (01/01/2008)*. Ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/benaki/issue/view/1101>
- Dessingué, A. (2020). *Developing Critical Historical Consciousness: Re-Thinking the Dynamic between History and Memory in History Education*, *Nordidactica: Journal of Humanities and Social Science Education* 1: 1-17.
- Δραγώνα, Θ., Σκουζέλης, Γ., Ασκούνη, Ν. (1997). Περιγραφή των αποτελεσμάτων της έρευνας πεδίου. Στο Α. Φραγκούλη & Δραγώνα Θ. (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, (220-282). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Fedoroff, M. (2021). *The Power of Archaeology in the Construction and Formation of National Identity: Early Americanist Archaeology (Pre-1850)*. Academia/Letters, 2021. University of Alabama.
- Forbes, H. (2007). *Meaning and Identity in a Greek Landscape. An Archaeological Ethnography*. New York: Cambridge University Press.
- Fotiadis, M. (2010). "There is a Blue Elephant in the Room: From State Institutions to Citizen Indifference". Στο A. Stroulia & S. B. Sutton (επιμ.), *Archaeology in Situ. Sites, Archeology and Communities in Greece*, (447-456). Plymouth: Lexington Books.
- Goula, E. (2024). "Local Antiquities in the Collective Memory of Rural Settlements. A Case Study from Boeotia", *Open Journal for Anthropological Studies*, 2024, 8 (1): 1-20. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.32591/coas.ojas.0801.01001g>
- Halbwachs, M., (2013) [1950]. *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Halbwachs, M. (2013β) [1925]. *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. Αθήνα: Νεφέλη

- Hamilakis, Y. & Yaluri, E. (1996). "Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society", *Antiquity* 70 (267): 117-129.
- Herzfeld, M. (1991). *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Herzfeld, M. (2016). *Πολιτισμική οικειότητα. Κοινωνική ποιητική στο έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Horne, D. (1984). *The Great Museum: The Re-presentation of History*. London: Pluto Press.
- Jeismann, K.E. (1988). Historical Consciousness as the Central Category of History Didactics. Στο G. Schneider (επιμ.), *Historical Consciousness and Historico-Political Learning* (1-24). Pffaffenweiler: Centarus.
- Kan, F. (1999). On the Historical Consciousness of Hong Kong Students, *Communications, International Society for History Didactics* 20 (2): 92-100
- Κοσσυβάκη, Χ. (2017). *Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την σχέση των εθνικών γιορτών με την εθνική ταυτότητα*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Lee, P. (1998). "Making Sense of Historical Accounts", *Canadian Social Studies* 32 (2): 52-54
- Λιάκος, Α. (2012). *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*. Αθήνα: Πόλις.
- Μαμούρα, Μ. (2011). *Η διδασκαλία της ιστορίας από πηγές και η διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: μύθος ή πραγματικότητα; Διδακτορική Διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/29384>
- Μάντογλου, Α. (2013). Πρόλογος στην ελληνική έκδοση στο Halbwachs, M., *Η συλλογική μνήμη*, (11-28). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπαρμπούνη, Μ. (2021). *Νοηματοδότηση και εργαλειοποίηση της επετείου της 25ης Μαρτίου σε κρίσιμες στιγμές του 20ου αιώνα*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από διαδικτυο 7/9/2025, <https://apothesis.eap.gr/archive/item/6662>
- Nora P. (επιμ.), (1984-1992): *Les Lieux de mémoire. La république* (1984), (vol.I). *La nation* (1986), (vol. II). *Les Tradition* (1992), (vol. III). Paris: Gallimard.
- Nora, P. (1989). "Between Memory and History". *Les Lieux de Mémoire, Representations No. 26, Special Issue: Memory and Counter Memory, (Spring 1989): 7-24*
- Papagiannopoulos, K. (2002). *Archaeology in the Community – Educational aspects. Greece: A Case Study*. Mphil Dissertation, University of Durham.
- Ρεπούση, Μ. (2019). Από την εθνική στην ιστορική συνείδηση και σκέψη, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 14/4/2019.
- Ρεπούση, Μ. (2020). Διδακτική της Ιστορίας, 50 Χρόνια μετά, στο Τρ. Πετρίδης & Μ. Φραγκουλάκη (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο II. Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική. Πρακτικά Δημερίδας, 1-2 Νοεμβρίου 2019, (37-54)*. Όμιλος για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα.
- Rüsen, J. (2005). Εισαγωγή. Στο J. Straub (επιμ.), *Narrative Identity and Historical Consciousness* (vii-xii). New York: Berghahn Books.
- Σταθακίος, Α. (2000). *Παράδοση και εκμοντερνισμός στη σαμιακή κοινωνία*. Διπλωματική εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Stefanopoulou, E. (2019). *Archaeology and Residential Activism: Reclaiming Philopappou Hill and Plato's Academy, Athens*. Διδακτορική διατριβή. University of Southampton.
- Στούκης, Γ. (2024). *Λαϊκή πίστη και τελετουργίες για την Παναγιά και τους Αγίους στην Βοιωτία*. Διδακτορική διατριβή. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Sutton S., Strulia A. (2010). «Archaeological Sites and the Chasm between Past and Present». Εισαγωγή στο A. Strulia & S. B. Sutton (επιμ.), *Archeology in Situ. Sites, Archeology and Communities in Greece*, (3-50). Lanham-Boulder: Lexington Books.
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997). «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φραγκουδάκη, Α. (1997). «Απόγονοι» Ελλήνων «από τη μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας, στο Α., Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, (344-400). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαμηλάκης, Γ. (2012) [2007]. *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Yalouri, E. (2010). Between the Local and the Global: The Athenian Acropolis as both National and World Monument, στο A. Strulia & S. Buck Sutton (επιμ.), *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology and Communities in Greece*, (131-158). Lanham-Boulder: Lexington Books.
- Zierold, M. (2008). Memory and Media Cultures. Στο A. Erll & A. Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies, Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, (399-408). Berlin: Walter de Gruyter.